

PETROVARADIN*

MIROSLAV SIĆ

Među dvojnim naseljima u Jugoslaviji i na čitavom toku Dunava ističe se svojim položajem, veličinom i značenjem Novi Sad-Petrovaradin. Od 1929. ta dva naselja čine jedinstveno gradsko područje. Međutim, ova se mjesta znatno razlikuju po osobinama, koje su rezultat odvojenog razvoja različitih mogućnosti i drugačijih funkcija. Novi Sad je mlado i dinamično naselje. Zahvaljujući pogodnom geografskom položaju i novijim društvenim faktorima, on je u relativno kratkom periodu postao jak gradski centar sa znatnom gospodarskom i upravno-političkom funkcijom. Starije i korespondentno naselje na desnoj obali Petrovaradin ostao je razmjerno malen.¹ U povezanoj cjelini Petrovaradin preuzema sve izraženije osobine predgrada. Nekadašnjim funkcijama i značenjem Petrovaradin je dugo vremena bio nerazmjerno važniji od mjesta na lijevoj obali. Još su se sačuvala jake crte ovog značenja i individualnosti. Ova smjena vršenja središnjih funkcija ima i geografsku osnovu i održava se na vanjskom izgledu, i njihovo je proučavanje od osobite važnosti. U daljem izlaganju zadržat ćemo se samo na Petrovaradinu i pokušati objasniti njegov specifičan razvoj.

Položaj — Kod promatranja nekoga grada ili naselja općenito, važno je istaći prirodne uvjete, koji su zajedno s društvenim faktorima utjecali na njegov postanak, razvoj i funkcije. Prirodni su uvjeti više ili manje važni kod pojedinih naselja, dok je u različitoj mjeri taj utjecaj i vremenski promjenljiv.

Razvojem grada i stvaranjem većeg i složenijeg gradskog organizma redovno se smanjuje utjecaj prirodnih elemenata, a sve značajniji postaju društveni momenti. Ali prirodni elementi mogu biti za neko naselje trajno odlučni i važni; takav je slučaj s Petrovaradinom, za koji je topografski položaj važniji i ima odlučujuću vrijednost. Topografski smještaj objašnjava ne samo današnji izgled i prostorni raspored naselja, već i duge i neobično značajne njegove funkcije.

U prostoru Petrovaradina ističu se dvije morfološke cjeline: praporna zaravan (125—128 m) kao dio većeg prapornog područja oko Fruške gore

* Članak je izvod iz rada, koji je primljen kao diplomatska radnja iz geografije (prosinac 1955) na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu u Zagrebu.

¹ Prilikom popisa stanovništva 31. III. 1953. cijeli je Novi Sad imao 83.223 stanovnika, a sam Petrovaradin 6.425.

i niža aluvijalna ravan (70—90 m). Zbog otpornog brijega (119 m), sastavljenog od zelenih škriljevaca,² skreću ovi elementi reljefa rtasto prema sjeveru. Otporno je kamenje uvjetovali, da se Dunav na ovom mjestu znatno suzio — na nešto više od 200 m. Dunav podsijeca otpornije stijene, i strma obala dopire do korita, što uz uzinu omogućuje relativno lagan prijelaz (sl. 1.). Isto se tako tu najviše suzilo i aluvijalno područje lijeve obale (na oko 700 m)³, a time je olakšan pritsup rijeci. Uzvodno i nizvodno korito Dunava se širi na 500—600 m, a okolo su brojni rukavi i široki poplavni pojas.

Pogodan prijelaz preko Dunava privukao je vrlo rano prema sebi nekoliko prometnih putova. Veliki i trajno važni meridijanski podunavsko-moravski put imao je ključne točke u Beogradu i Petrovaradinu. Na ovaj je put u Petrovaradinu izbijao s juga put iz Posavine i Podrinja. Smjerom W—E išao je važni plovni i obalni podunavski put. Na Dunavu uzvodno i nizvodno ima malo ovako važnih čvorišta i pogodnih prijelaza: u tome se mogao takmičiti Beograd, a Ilok je znatno zaostajao.

Usamljeni škriljasti brijeg, nepristupačan sa tri strane i iznad Dunava visok oko 40 m, bio je idealno mjesto za utvrdu. Ona je bila veoma pogodna da kontrolira prijelaz preko Dunava i pristupne putove. Veliki meandar Dunava i nekadašnja daleko veća močvarna područja⁴ pojačavali su pogodan obrambeni položaj. Jedina slaba strana utvrde bila je južna. Fruška gora je radi male visine i znatne prohodnosti, osobito u istočnom dijelu, predstavljala slabu prirodnu prepreku. Praporni tereni bili su uvijek prirodni putovi, a time i najosjetljiviji prilazi utvrđenju. Razumljivo je, da je ovako pogodno mjesto rano dobilo veliku vrijednost. Stvaranje naselja u ovom prostoru rezultat je, pored povoljnih topografskih uvjeta, i velike poljoprivredne vrijednosti okolnog zemljišta. Plodno praporno tlo s plodnim humusnim slojem i rijetkim šumskim pokrovom, privlačilo je ljude i uvjetovalo je rano naseljavanje.

Osnivanje i osobine naselja — Nažalost nemamo još sigurnih prethistorijskih tragova. Razlog su tome još nedovoljna istraživanja. Ali na prastarome žarištu života i ne treba mnogo očekivati; mlade faze uništavale su tragove starijih.

U rimsko se vrijeme spominje u ovom prostoru Cusum⁵. On se, izgleda, nalazio nešto jugozapadnije na prapornoj zaravni. Rimski centri nisu

² M. Kišpatić: Zeleni škriljavci petrovaradinskog tunela i njihov kontakt sa trahitom. Rad J. Akad. 64., str. 97, Zagreb 1882.

³ B. Bukurov: Geomorfološke crte novosadske okoline. Naučni zbornik Matice Sropske, serija prirodnih nauka sv. 1., str. 213, Novi Sad, 1951.

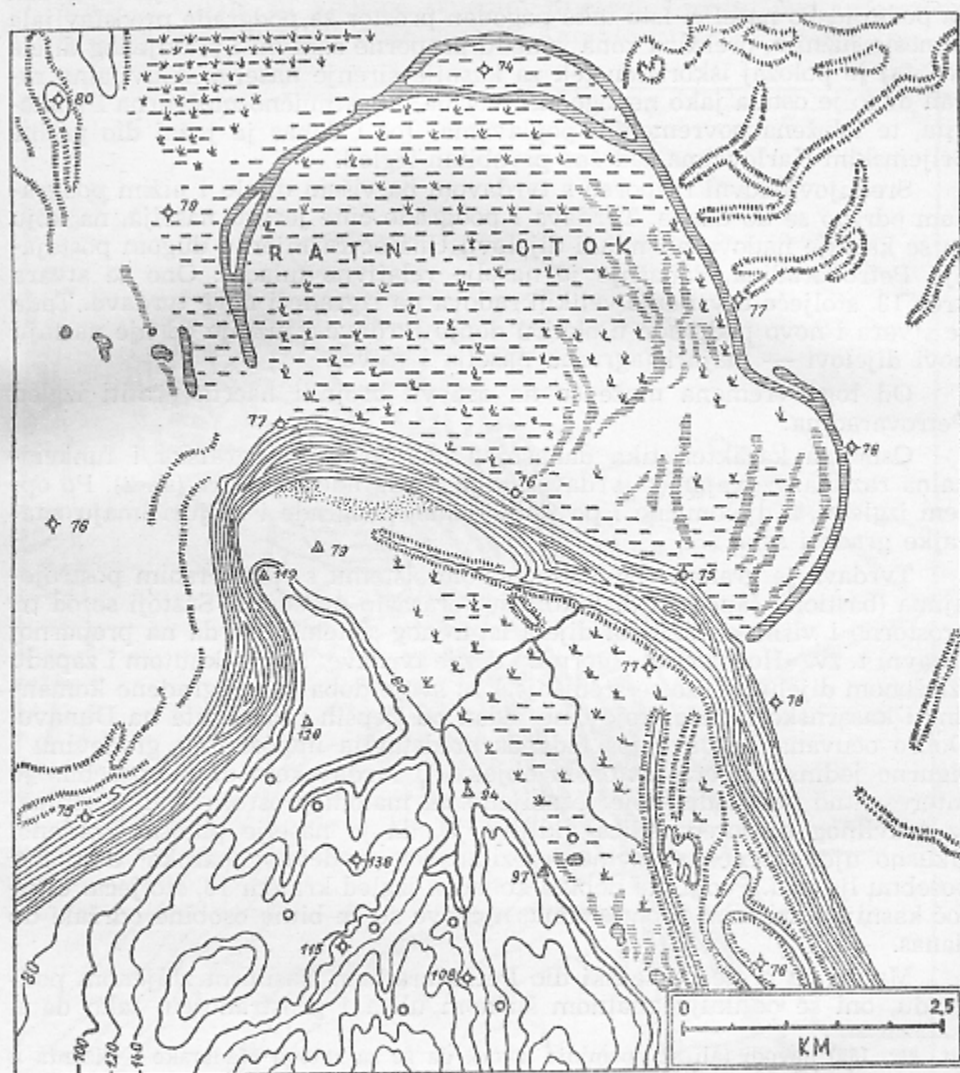
⁴ Na ratnim planovima i nacrtima Petrovaradina početkom 18. st. vidimo s obje strane Dunava brojne močvare. U to je vrijeme i meandar Dunava bio mnogo veći, i glavni je tok išao znatno sjevernije. Kasnije je ovo korito zasuto i glavni je tok prešao u južni rukav Dunava. Na nekadašnje prilike ukazuju oblik i izgled tog mladog naplavnog područja i naziv Majurska Ada.

⁵ M. Erdújhelji: Istorija grada Novog Sada, str. 21—22, Novi Sad 1895. (srpski prijevod.)

V. Klaić: Zemljopis zemalja, u kojima obitavaju Hrvati, sv. I. str. 185, Zagreb, 1880.

N. Vulić: Vojvodina u rimsko doba, Vojvodina I., str. 73, Novi Sad, 1939.

imali kasniji sredovječni tvrđavski izgled. Položaj iznad strmih padina prema Dunavu dobro je odgovarao njegovim graničnim funkcijama.

Sl. 1. Topografski izgled kraja, na kome je smješten Petrovaradin.

Fig. 1. Aspect topographique de la région où Petrovaradin est situé.

Sigurni historijski podaci o naselju tog mjesta, današnjeg Petrovaradina, postoje tek od 12. st.⁶ Srednjovjekovno, mađarsko naselje Petervárad

⁶ S. Pavičić: (Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, J. Akad. knj. 47. str. 36., Zagreb, 1953.) spominje opis bizantskog pisca Cinnamusa iz 1164., iz kojeg se vidi, da je Petrovaradin tada postojao. Isto tako i Klaić (op.

sastojalo se od dva dijela: na uzvišenju se nalazila jednostavna tvrđavska građevina, a sjevernije, ispod nje, podgrađe. Ocjediti prostor u podnožju uzvišenja u neposrednoj blizini prijelaza na Dunavu, bio je uvijek pogodan za podgradsko naselje. Isto tako pogodan prostor za podgrađe predstavljala je nešto južnija, prelazna zona između praporne zaravni i plavljenog dijela No, taj je položaj iskorišten tek za kasnije širenje naselja. Aluvijalna ravan dugo je ostala jako nepogodna; vlažna, mjestimično močvarna i šumovita, te izložena povremenim poplavama. Još i danas je južni dio prema Srijemskim Karlovcima zadržao prvobitan izgled.

Srednjovjekovni raspored s tvrđavom na višem dijelu i nižim podgrađem održao se do danas. Tvrđava i podgrađe čine jezgrou naselja, na koju su se kasnije nadovezali mlađi dijelovi. Unatoč razmjerno dugom postojanju Petrovaradina, današnje je naselje relativno mlado⁷. Ono se stvara kroz 18. stoljeće u vrijeme velikih radova na izgradnji nove tvrđave. Tada se stvara i novo podgrađe u okviru donje tvrđave i južnije od nje nastaju novi dijelovi — majuri (agrarna naselja i njive).

Od toga vremena može se na osnovu brojnih nacрта pratiti izgled Petrovaradina.

Osnovna karakteristika današnjeg naselja je topografska i funkcionalna razlika. Izdvajamo: tvrđavski dio, predgrađe i majure (sl. 2). Po općem izgledu, a djelomično i po funkcijama, podgrađe i majuri imaju značajke grada i sela.

Tvrđava je građena po Vaubanovom sistemu s raznovrsnim postrojenjima (bastioni, šančevi i dr.), koja su terasasto poredana. Sastoji se od tri prostorno i visinski različita dijela isturenog sistema utvrda na prapornoj zaravni t. zv. »Hornwerka«, gornje i donje tvrđave. Na istaknutom i zapadu izloženom dijelu nalaze se središnje i za svoje doba lijepo građene komandne i kasarske zgrade, koje čine jedan od ljepših prospekata na Dunavu. Dobro očuvana, tvrđava još i danas predstavlja impozantnu građevinu i sigurno jedinstven arhitektonski objekt. U tvrđavskom dijelu posebno je interesantno podgrađe, koje je zbijeno na malom prostoru unutar zidina. Iz pravilnog rasporeda ulica vidljivo je, da je naselje planski građeno. Ukusno ujednačene građevine terezijanskog građevnog baroka⁸ daju mu posebnu ljepotu. Podgrađe dobiva konačan izgled krajem 18. stoljeća. Unatoč kasnijim znatnim promjenama, njegove su se bitne osobine održale do danas.

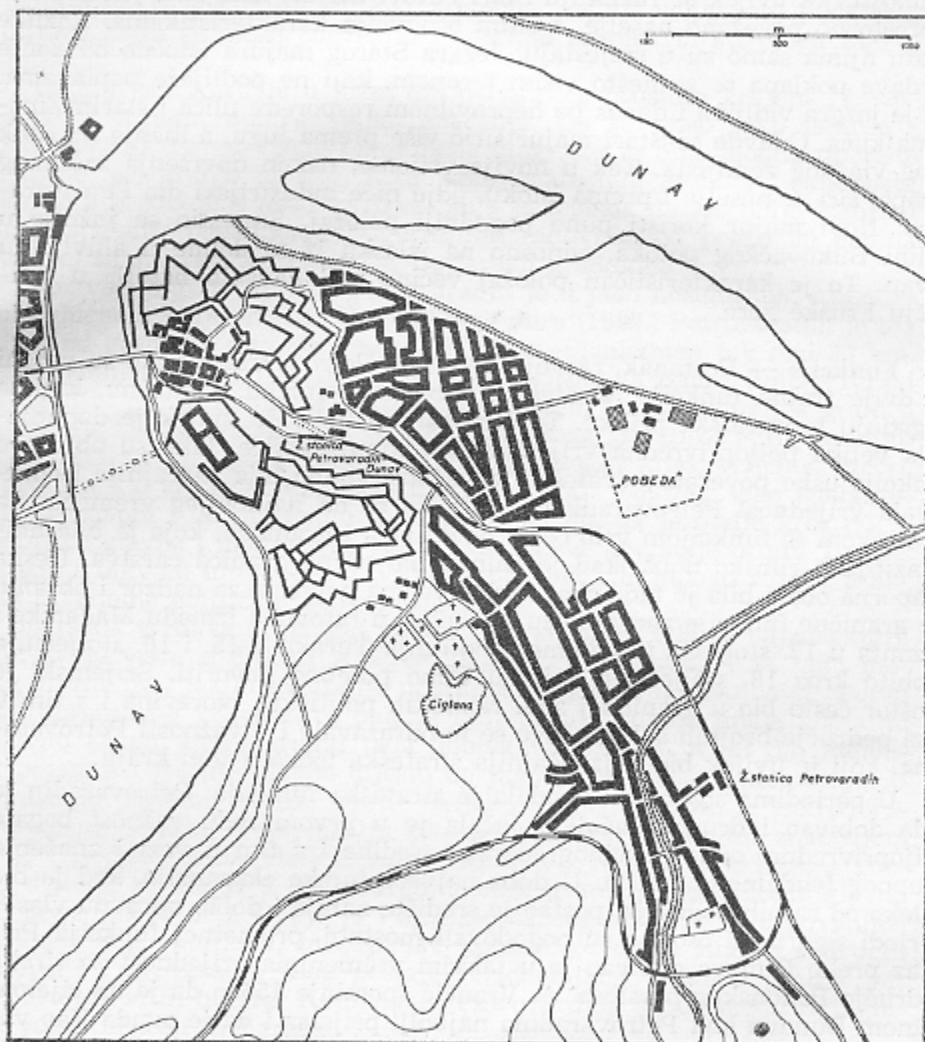
Majuri su pretežno seoski dio Petrovaradina. Nasuprot zbijenom podgrađu, oni se odlikuju znatnom širinom ulica i prostranošću, tako da u

cit., str. 185) navodi (ali ne spominje izvor), da se za ratova Mađarske i Bizanta u drugoj polovici 12. stoljeća prvi put spominje Petrovaradin kao Petricum (grč. Petrikon). Ipak, za sigurno tvrđenje o postojanju naselja nedostaju pouzdani izvori. Točni historijski podaci postoje tek od 1237., kad petrovaradinski feudalni posjed dobivaju cisterciti. Oni podižu od 1247.—1252. na spomenutom brijegu srednjovjekovnu utvrdu. (Klaić, op. cit. str. 185; Erđuhelji, op. cit. str. 42—43 i 53—54)

⁷ Radi svoje važnosti i čestih sukoba u ovom području, Petrovaradin (tvrđava i podgrađe) je nekoliko puta stradao, odnosno bio srušen. Zadnji put se to dogodilo prilikom povlačenja Turaka krajem 17. stoljeća.

⁸ N. Dobrović: Urbanizam kroz vekove, Jugoslavija I., Vojvodina i frusko-gorska oblast — slike i opis slika. Beograd, 1950.

pojedini dijelovima imaju značajke tipičnih panonskih naselja. Poljoprivreda, kao osnovna funkcija, utjecala je na njihov izgled i tip kuće. Međutim, u novije su vrijeme pojedini dijelovi, osobito pod utjecajem Novog Sada, poprimili već neke gradske karakteristike.

Sl. 2. Plan Petrovaradina.
Fig. 2. Plan de Petrovaradin.

Najznačajnija osobina majura je udaljenost od tvrđavskog naselja i znatna izduženost, od gotovo 4 km u smjeru sjever-jug. Takav je oblik djelomično rezultat strateških razloga, koji su preporučivali udaljenje izvan topovskog dometa od tvrđave (»brisani prostor«). Izduženi je oblik

međutim, daleko više posljedica prirodnih uvjeta: nešto viši i suši tereni duž podnožja praporne zaravni bili su najpogodniji za smještaj i širenje naselja, kao i smještaj pristupnih putova, duž kojih se izdužilo naselje.

Radi razlika u vremenu i postanku i s tim u vezi prijašnje upravne pripadnosti, još uvijek se razlikuju Stari i Novi majur, iako čine jedinstveno i prostorno povezano naselje, s istim osnovnim karakteristikama. Razlike među njima samo su u smještaju. Jezgra Starog majura istočno od donje tvrđave poklapa se sa nešto višim terenom, koji ne podliježe poplavama. Ta je jezgra vidljiva i danas po nepravilnom rasporedu ulica i starim tipovima kuća. Oдавде se Stari majur širio više prema jugu, a manje na istok zbog vlažnog zemljišta. Tek u novije vrijeme, nakon dovršenja zaštitnog nasipa, širi se naselje i prema istoku, gdje niče industrijski dio Petrovaradina. Novi majur koristi puno pogodniji položaj. Smjestio se južnije u dolini Bukovačkog potoka, odnosno na izlasku iz te doline u aluvijalnu ravan. To je karakterističan položaj većine podunavskih naselja u području Fruške gore.

Funkcije — Postanak, razvoj i značenje Petrovaradina usko su vezani za dvije trajne funkcije: stratešku, odnosno vojničku, i mostnu, kojima pogoduju topografske prilike. Te dominantne funkcije uvijek je dopunjavala velika poljoprivredna vrijednost praporne okolice. Iako su obje ove funkcije usko povezane, strateška je važnost stalno bila značajnija i određivala vrijednost Petrovaradina, a održala se do najnovijeg vremena. Sa strateškom se funkcijom vrlo često povezivala i granična, koja je bila najizrazitija u rimsko doba, kad je Dunav bio važna granica carstva. Desna praporna obala bila je tada zbog visine veoma pogodna za nadzor i obranu. No granične funkcije značajne su i kasnije: u ratovima između Mađarske i Bizanta u 12. stoljeću, u vrijeme prodiranja Turaka u 15. i 16. stoljeću, a osobito kroz 18. stoljeće, o kojemu ćemo posebno govoriti. Srijemski je prostor često bio u graničnoj zoni različitih političkih tvorevina i s tim u vezi područje brojnih sukoba. Sve se to odražavalo i u važnosti Petrovaradina, koji je uvijek bio najznačajnija strateška točka u tom kraju.

U periodima sigurnosti opadala je strateška funkcija. Petrovaradin je tada dobivao i druge značajke. Jačala je u prvom redu važnost bogate poljoprivredne, odnosno vinogradarske sredine i s tim u vezi i značenje krupnog feudalnog središta. U doba najveće turske ekspanzije, kad je bio daleko od ratnih područja, postao je središte nahije i dobio upravnu vlast⁹. Periodi sigurnosti osobito su pogodovali mostnoj, prometnoj funkciji. Prijelaz preko Dunava dobivao je u takvim vremenima vrijednost za široko područje Panonskog prostora. A. Vrančić spominje 1553., da je na cijelom južnom Dunavu kod Petrovaradina najbolji prijelaz i da je ovuda išao važan turski put prema Segedinu i Mađarskoj.¹⁰ U 17. stoljeću spominje se na ovom mjestu i most.¹¹ No, najveća mu je uloga bila u razmjeni gospodarski različitih područja Fruške gore i južne Bačke. U historijskim izvorima skela se prvi put spominje u 13. stoljeću zajedno s tvrđavom, koju

⁹ S. Pavičić: Ibidem, str. 48.

¹⁰ M. Erdujhelji: Ibidem, str. 105.

¹¹ D. J. Popović: Vojvodina u tursko doba, str. 291., Vojvodina I., Novi Sad, 1939.

drže cisterciti. Međutim, nesigurni podaci ukazuju na korištenje ovog prijelaza već u rimsko vrijeme.

Do najvećeg značenja i utjecaja dolazi strateška ili vojna funkcija kroz 18. stoljeće nakon oslobođenja ovih krajeva od Turaka. To vrijeme predstavlja u životu Petrovaradina novi period, koji je daleko značajniji od prijašnjih. Iz tog dosta bliskog vremena postoji velik broj podataka, na osnovu kojih se može pouzdano i detaljno rekonstruirati uloga Petrovaradina.

Prodoranjem Austrije u južni dio panonskog prostora krajem 17. stoljeća, Petrovaradin dobiva veliko značenje. On je imao jako isturen i ključni položaj. Pored važne obrambene uloge, to je bilo zgodno uporište za daljnje prodiranje na jug. Radi tako značajnih osobina i prednosti, počelo se s građenjem nove tvrđave, koja je trebala da što bolje iskoristi odlične prirodne pogodnosti. Dugotrajnim radovima od preko 50 godina postepeno se stvarala vrlo složena tvrđavska građevina.¹²

Kroz veći dio 18. stoljeća Petrovaradin je u jako nesigurnom i nemirnom graničnom kraju. Nakon Karlovačkog mira (1699.) Petrovaradin je bio udaljen od granične crte Srijemska Mitrovica-Slankamen tek oko 30 km. Istureni vojnički položaj naročito je važan obzirom na Banat, koji je turski do 1718. Kasnije se prilike djelomično mijenjaju, no još je uvijek granica na Savi bila udaljena manje od 70 km. Pored toga, nasuprot Petrovaradinu bilo je važno tursko uporište Beograd, koji je, izuzev kraće vrijeme, turski. Do početka 19. stoljeća veoma zgodan geografski položaj, lako snabdijevanje Dunavom i veoma dobra tvrđava, uvjetuju, da je ovdje kroz cijelo 18. stoljeće glavna i inicijativna ratna baza za sve operacije protiv Turske. U skladu s takvom funkcijom u tvrđavi je uvijek bilo mnogo vojske, a naročito u vrijeme političkih kriza i ratova.

Dovršena tvrđava (u drugoj polovici 18. stoljeća) bila je najznačajniji objekt svoje vrste u čitavoj Austro-Ugarskoj. Raznovrsna i za tada moderna utvrđenja i jako naoružanje učinili su je gotovo neosvojivom. Pored velike obrambene vrijednosti, ona je radi brojne posade imala i znatnu ofenzivnu snagu. Petrovaradin tada dobiva važnost za veliki dio Panonskog prostora i postaje glavno mjesto na jugoistočnoj fasadi monarhije. U obrambenom sistemu utvrda Brod—Osijek—Temišvar imao je Petrovaradin središnji položaj i najvažniju ulogu. U skladu s takvim značenjem postaje i sjedište nekih visokih vojnih ustanova. Nestabilni odnosi s Turskom utjecali su, da je u Petrovaradin, bliže granici, premještena glavna ratna komanda (1783.). Ovdje je i sjedište važnog tvrđavskog zapovjedništva, šajkaškog bataljona, inženjerske komande, vojnih sudova i drugih ustanova.¹³ Petrovaradin tada postaje rezidencijalni vojnički grad s velikim brojem viših oficira. Komandant Petrovaradina spada među najuglednije vojne ličnosti monarhije.

Velika vojna važnost utjecala je na jak porast Petrovaradina, ali i na druge osobine, naročito izgled, nacionalni sastav i gospodarsko značenje i

¹² Građenje se s prekidima izvršilo u dva perioda: od 1692.—1728. i od 1753.—1776. Pored osnovnih tvrđavskih objekata na desnoj obali (»Hornwerka«, gornje i donje tvrđave), izgrađeni su i manji: mostobransko utvrđenje na lijevoj obali Dunava (»Bruckschanze«), te otočno utvrđenje na jednom nizvodnom otoku (»Insel-schanze«). Oni su kontrolirali i branili prijelaz i plovidbu Dunavom.

¹³ R. Paulović: Petrovaradin kroz historiju (u rukopisu) str. 167.

ulogu. Naselje je privlačilo stanovništvo radi sigurnosti koju je pružala tvrđava, različitih olakšica, mogućnosti zaposlenja i dobrih zarada. Najjače doseljivanje bilo je u prvoj polovici 18. st., kada se stvara gradska jezgra. Prema potpunijem podatku iz druge polovice 18. stoljeća naselje je imalo preko dvije tisuće stanovnika, a početkom 19. stoljeća taj se broj povećao na 3500 stanovnika.¹⁴ Za ono su vrijeme to bile razmjerno velike brojke, to više, što je tu ubrojeno samo građansko stanovništvo.

Još bolje predodžbu o veličini Petrovaradina dobivamo, ako ga usporedimo s tadašnjim vodećim gradovima u Hrvatskoj i Slavoniji.¹⁵

Kao i ostala vojnička mjesta, u koja se mnogo ulagalo, i Petrovaradin se isticao u to doba naprednim uređenjem.¹⁶ Zgrade zapovjedništva, nastambe i drugi vojni objekti, kao i neke građanske kuće grade se vrlo solidno i u lijepom stilu; za tadašnje vrijeme, a osobito za onaj kraj, bile su to vanredno lijepe građevine. Taube spominje za Petrovaradin, da je poslije Osijeka najljepši grad Slavonije.¹⁷ No, to se odnosi samo na podgrađe, koje je glavno vojno, stambeno i poslovno središte i najvažniji dio naselja.

Gradski karakter podgrada pojačavala je znatna kulturna i socijalna funkcija. U drugoj polovici 18. stoljeća tu je neko vrijeme i sjedište srijemske biskupije. Malobrojno građanstvo, a daleko više vojska, daju podgrađu njemački karakter. Majuri su, naprotiv, po svom izgledu slični okolnim selima. Suprotnost podgrađu povećao je i njihov pretežni hrvatski elemenat. Ovakav prostorni raspored Nijemaca i Hrvata održao se kroz čitavo vrijeme velike vojne uloge Petrovaradina. Hrvatska je okolica s vremenom sve jača, prodire u grad i daje obilježje građanskom stanovništvu, te je Hrvatstvo prevagnulo kad je počela opadati vojnička uloga mjesta. Nacionalni sastav Petrovaradina rezultat je vojničkih propisa. U njemu se nisu mogli naseliti ljudi nekatoličke vjere. Za to se oni naseljavaju na lijevoj obali, nedaleko mostobranskog utvrđenja, u t. zv. Petrovaradinskom Šancu, kasnijem Novom Sadu, koji je u prvo vrijeme svog razvitka bio predgrađe Petrovaradina. Potrebe Vojne krajine, te općenito vojni interesi, tražili su i odgovarajuću organizaciju Petrovaradina. Još od 1748. g. on je uređen kao vojna gradska općina. Uz neke povlastice, građansko je stanovništvo u podgrađu i majurima dobilo znatne obaveze (porez, obrana grada, uzdržavanje vojske), koje u kasnijim uredbama postaju još teže. Gradska uprava, koju prvobitno sačinjavaju građani, a poslije pretežno vojne ličnosti, bila je odgovorna vojnom zapovjedništvu.¹⁸ Vojna je vlast kontrolirala život čitavog naselja, a osobito podgrađa odnosno donje tvrđave, kojoj se iz razumljivih razloga ukazivala naročita pažnja. Ovakav

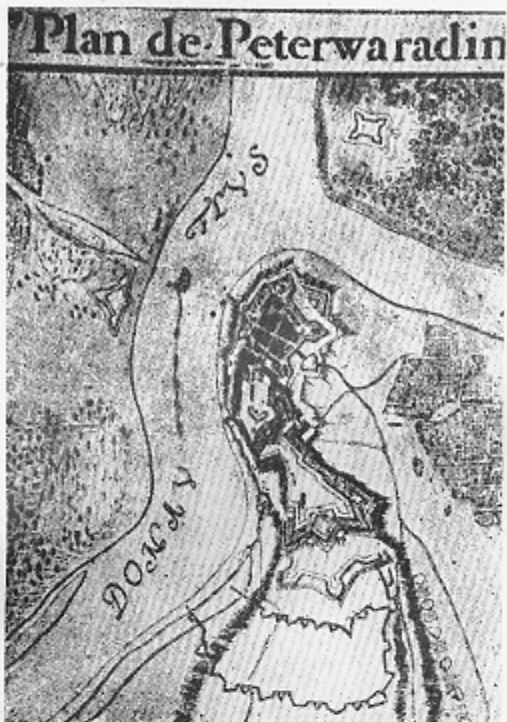
¹⁴ Petrovaradin je 1768./74. (popis) imao 2.203 stanovnika (F. Martinčević: Župska spomenica (u rukopisu), a 1802./5. 3.522 stanovnika. (Z. Dugački-M. Senoa: Naselja, Zemljopis Hrvatske II. str. 615, Tabela I.)

¹⁵ Prema popisu 1802./5. Osijek je imao 9.000 stanovnika, a Zagreb 7.700 st.

¹⁶ Već god. 1825. uvedena je kanalizacija i izvršeno popločenje ulica, a u drugoj polovici 18. stoljeća podgrađe i gornja tvrđava dobivaju i vodovod. (R. Šmit: Varadin, Vojvodina II. str. 362 i 364. Novi Sad 1939.)

¹⁷ F. Taube: Historische und geographische Beschreibung des Königreich Slawonien und Herzogthmus Syrmien III. str. 38. Leipzig 1777—1778.

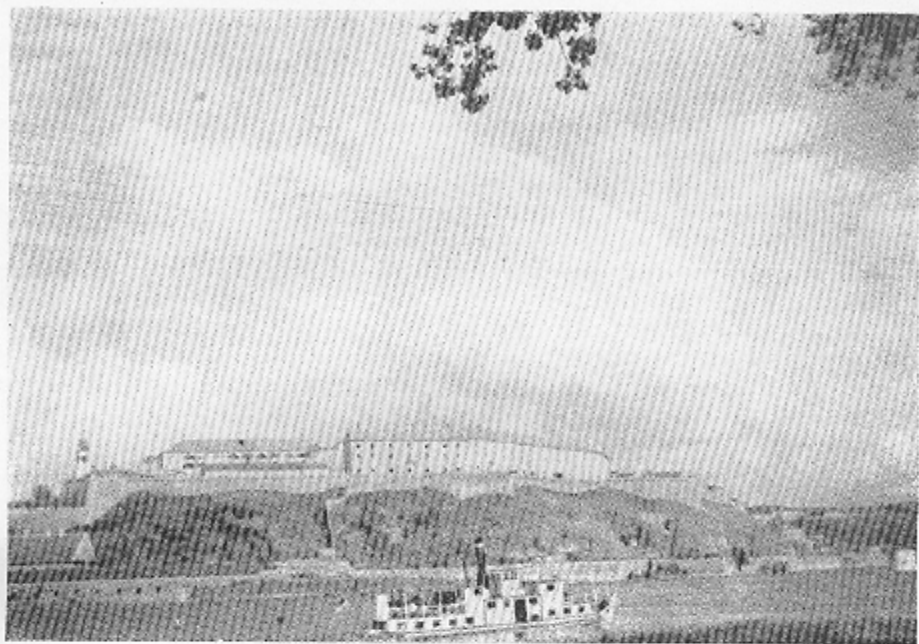
¹⁸ R. Paulović: Ibidem, str. 170—171.

Fot. 1. Petrovaradin 1733.
 Phot. 1. Petrovaradin en 1733.

Fot. 2. Avionski pogled na
 Petrovaradin
 Phot. 2. Vue aérienne de
 Petrovaradin

Fot. 3. Pogled sa Dunava na petrovaradinsku tvrđavu.
Phot. 3. Vue du Danube sur la forteresse de Petrovaradin.

Fot. 4. Ulica u starom Petrovaradinu.
Phot. 4. Rue de vieux Petrovaradin.

sistem uprave održao se, s kasnijim malim poboljšanjem, sve do ukidanja Vojne Krajine (1873.), kad Petrovaradin postaje županijski grad.

Te specifične prilike, pod kojima se razvijalo naselje, najjače su se odrazile na gospodarskim fundacijama. Krupan vojnički centar utjecao je na orijentaciju i razvoj nekih gospodarskih grana. No taj je razvoj išao samo do izvjesnog stupnja — onoliko, koliko su zahtijevale potrebe i dozvoljavali interesi vojnog centra. Vojna je važnost dala velik prosperitet naselju, ali je s druge strane potiskivala jači zamah svake druge funkcije. Strogo vojničko uređenje nije dozvoljavalo svestrani razvitak gospodarskog života, kao ni zamah poduzetnijeg elementa. Prilikom stvaranja vojne općine Petrovaradin dobiva povlastice u ubiranju gradskih carina i održavanje godišnjih sajмова.¹⁹ Cilj je bio da se olakšaju teške obaveze i podigne gospodarski život naselja. No, te mjere nisu donijele znatna poboljšanja. Vojničko uporište nije postalo, niti je moglo biti neki tržišni centar, iako su za to postojali uvjeti, osobito prometni položaj. Dunavski prijelaz dobiva sve veće značenje; već krajem 18. stoljeća skelu trajno zamjenjuje pontonski most, preko koga se obavlja vrlo živ promet između susjednih srijemskih i bačkih naselja, ali i kirijašenje u širim razmjerima.

U takvim odnosima, pored uvijek važnog poljodjelstva, veliko značenje ima i obrt, kojemu je pogodovalo dugo i skupo građenje tvrđave. Gotovo stalni radovi i uvijek velike i različite potrebe vojničkog grada privlačili su obrtnike, pretežno iz raznih njemačkih krajeva, o čijoj brojnosti svjedoče cehovske organizacije. Obrtna funkcija nije se mogla jače i slobodno razviti. Obrti su podmirivali samo unutrašnje potrebe naselja, osobito vojske i vinogradara. Obrti su bili osnova i određivali razmjere trgovine. Vojna je važnost dakle ograničavala gospodarski razvoj Petrovaradina. Tome će se pridružiti noviji razvoj i značenje susjednog Novog Sada, koji je već u početku pretežno srpsko naselje i ima drugačije funkcije. Blizina granice i položaj na Dunavu, prije željeznica glavnom prometnom putu, kao i manje povlastice u prvo vrijeme, dobro su pogodovali razvoju trgovine i raznovrsnim obrtima. Novi Sad slobodno koristi dodir gospodarski različitih područja: Fruške gore s brežuljkastim pripornim krajem na jugu i nizinskih zemljišta na sjeveru, među kojima je bila uvijek jaka razmjena dobara. U Novom Sadu se okuplja poduzetan trgovački elemenat (Srbi, Cincari, Armeni i dr.), koji uspostavljaju poslovne veze s dalekim krajevima. Radi zgodnog gospodarskog položaja na križanju važnih prometnih putova, Novi Sad postaje poznato tržište, i uloga mu se pojačala iza 1748., kada postaje slobodni kraljevski grad. Daljnji uspon odvijao se u općenito pogodnim ekonomskim uvjetima, od druge polovice 18. stoljeća. Slobodna inicijativa napreduje brže od vojničkog sputanog korespondentnog Petrovaradina, na desnoj obali.²⁰

Radi neobično vrijednog strateškog položaja, u Petrovaradin se mnogo ulagalo, ali se nisu mogle otkloniti mnoge negativne osobine. Kroz 18. i znatan dio 19. st. to je vrlo nezdravo mjesto. Mali i pogodan prostor u pod-

¹⁹ R. Šmit: *Ibidem*, str. 362.

²⁰ Već 1751. Novi Sad je imao oko 4.000 stanovnika (D. J. Popović: *Slika Vojvodine u XVIII. stoljeću*, Vojvodina II. str. 106.), a 1772. već 8.392 st. (Vranešević-Milutinović-Kumanov: *Novi Sad kroz istoriju*, str. 13. Novi Sad, 1951.)

nožju uzvišenja odgovarao je zbijenom srednjevjekovnom podgrađu. Gradnjom tvrđave i kasnijim razvitkom naselje se širi na susjedno vlažno zemljište, što je ubrzo pokazalo loše posljedice. Močvarna okolica, česte poplave i šančevi donje tvrđave sa stagnirajućom vodom²¹ pogodovali su širenju malarije. Od nje su dosta stradali starosjedioci, a naročito njemački doseljenici. Csapalovics spominje, da su Petrovaradin i Osijek zvani »grobljem Nijemaca«.²² Osim toga poslijeratno vrijeme redovno je donosilo teške epidemije. One se javljaju i u ostalim krajevima Srijema, no teže su bile u većim naseljima sa još tada slabim zdravstvenim mjerama. Za Petrovaradin su ove nedaće zbog brojne vojske na malom prostoru bile naročito opasne.²³ Ovi udarci dolaze do izražaja u crkvenim maticama. U njima vidimo godine s mortalitetom, koji nadmašuje prirodni prirast, kao i pojavu naglog izumiranja cijelih obitelji, odnosno nestajnja nekih prezimena u relativno kratkom vremenu.

Nasuprot 18. stoljeću — vremenu velikih ratova između Austrije i Turske, koji su se najvećim dijelom vodili upravo u ovim krajevima, t. j. južnim dijelovima panonskog prostora — 19. stoljeće je pretežno miran period. Tada počinje opadanje važnosti Petrovaradina. Južna granica Austrije na Savi i Dunavu već je stabilizirana. Takve se prilike nastavljaju i nakon oslobođenja Srbije i stvaranja drugih slobodnih država. Dugo vremena nesiguran granični kraj gubi svoju prijašnju ulogu i opada vojna funkcija Petrovaradina. Od značajnog vojnog središta Petrovaradin se pretvara u obično garnizonsko mjesto. Početak 20. st. donio je novi udarac vojnoj važnosti. Izvanredan strateški položaj dugo je vremena predstavljao trajnu vrijednost i bio neobično cijenjen, jer je dobro odgovarao nekadašnjem načinu ratovanja. Promjenom ratne tehnike u najnovijem vremenu, gube se prednosti položaja, a time i važnost tvrđave.

Radi ovih razloga kroz cijelo 19. stoljeće Petrovaradin stagnira. Broj stanovnika neprestano se kreće oko 3500.²⁴ U ovom razdoblju dolaze do izražaja negativne strane naselja, koje nema gospodarske aktivnosti i samostalnosti. Propadanje vojne funkcije osnovni je razlog stagniranja, no ima i drugih vrlo važnih. Tu su i posljedice brojnih bolesti, o kojima smo već govorili. Prilike se popravljaju uvođenjem boljih zdravstvenih mjera i

²¹ U drugoj fazi gradnje tvrđave za vrijeme Marije Terezije, najviše je rekonstruirana donja tvrđava. Značnim njezinim širenjem došlo se na močvarni teren, pa su objekti temeljeni na pilotima. Ispred bastiona iskopani su duboki šančevi, u koje se mogla pustiti voda. Radi vlažnog tla i poplava, voda je ispunjavala šančeve veći dio godine. Donja tvrđava je tada dobila i naziv »Wasserstadt«. Nacrti iz vremena gradnje isto tako pokazuju, da je i čitav Petrovaradin nalikovao na grad u močvari, koja ga je sa tri strane okružavala.

²² J. Csapalovics: Slawonien und zum Theil Croatien I., str. 87. Pesth, 1819.

²³ Teške epidemije (kuge i kolere) bile su 1738. i 1740. iza zadnjeg austrijsko-turskog rata 1793. i za vrijeme mađarske revolucije 1848.—50. Približne posljedice zadnje epidemije, koja nije bila najteža, najbolje govore o njihovim utjecajima. Pred 1848. Petrovaradin je mogao imati oko 4.000 stanovnika. U tri epidemične godine umrlo je čak 670 osoba ili oko 17% stanovništva čitavog naselja — prema matici umrlih. U vrijeme gradnje tvrđave smrtnost je bila najveća. Radi nezdravih prilika i teških radova umiralo je dnevno i do 50—70 ljudi — uglavnom robijaša i drugih radnika (Paulović, u rukopisu str. 143.).

²⁴ U popisima stanovništva bilo je 1825./30. — 3.847 st., 1869 g. — 3.348 st., 1881. — 3.603 st., 1891. — 3.777 st.

građenjem prvih obrambenih nasipa protiv poplava. Filoksera 80-tih godina 19. stoljeća jako pogada vinogradare i ima izvjestan utjecaj na razvoj naselja. Veoma su važni i socijalni momenti, i to pretežno u majurima. Dosta bogta poljoprivredna sredina postaje s vremenom jako konzervativna i zatvorena. Stvara se svijet za sebe sa specifičnom i relativno neaktivnim mentalitetom, kakvog nema u susjednim fruškogorskim naseljima. Osnovni je problem ovih naselja malen natalitet, te su se u ovoj zatvorenoj sredini pokazali tragovi biološkog propadanja. Stagniranje naselja radi padanja tadašnje dominantne funkcije i znatno jačanje susjednog gradskog središta uvjetuje sve jaču orijentaciju Petrovaradina prema Novom Sadu. Kao korespondentna naselja oni su uvijek bili dosta povezani i vršili međusobne utjecaje. Nova orijentacija je rezultat pretežno ekonomske ovisnosti; Petrovaradin je upućen prema Novom Sadu kao značajnom tržištu i izvoru zarada. Jednako je s njim povezan u kulturnom i socijalnom pogledu. Takvi odnosi održavaju se na naselju već pred Prvi svjetski rat. Oživljavanje gospodarske aktivnosti i lagani porast stanovništva Petrovaradina jesu rezultat tih novih prilika, a još više odraz općenito pogodnih ekonomskih uvjeta u to vrijeme. Obnovljeno vinogradarstvo nakon filoksera doživljava konjunkturu. Velike količine vina prodaju se preko Novog Sada na prostranom austro-ugarskom tržištu.

Proces orijentacije na susjedni veći i značajniji gradski centar, čija je funkcija naročito ojačala državno-upravnim promjenama 1918., doveo je do nužnog administrativnog priključenja Petrovaradina Novom Sadu. Smjernice strujanja prema središtu države izmjenjene su: sada idu od sjevera prema jugu, i položaj Novog Sada pred prijelazom preko Dunava veoma je povoljan. Ovom prijelazu gravitira u početku cijela jugoslavenska panonska nizina — Funkcija Novog Sada time je određena. Nova funkcija Petrovaradina kao predgrađa dolazi tek kasnije do punog izražaja. Između dva rata on se malo mijenja, iako je dio većeg gradskog organizma. Potrebna je bila mnogo jača funkcionalna povezanost, koja bi mu odredila nove karakteristike i garantirala jači gospodarski razvoj.

Novo doba u životu Petrovaradina nastupa tek poslije Drugoga svjetskog rata, kad Novi Sad postaje glavno upravno-političko središte Vojvodine. U poslijeratnom razvoju stvara se raznovrsna nova industrija, koja je sa ranijom pojačala njegov industrijski karakter. Isto mu se tako povećalo značenje velikog regionalnog središta prostranim gravitacionim područjem. Navedeni su faktori utjecali na jači zamah i već prije važnih funkcija: prometne i trgovačke. Iz svega ovog rezultira današnje povećano značenje Novog Sada kao krupnog privrednog i gradskog centra sa vrlo jakim prilivom i porastom stanovnika.

Dinamičan razvoj Novog Sada jako se odrazio i na Petrovaradinu. Pored preostale i jedino značajne poljoprivredne funkcije, on dobiva i industrijsku.

Uz lokalne pogone, ciglanu i mlin, podignuta je tvornica poljoprivrednih strojeva.²⁵ Privredni razvoj obaju naselja, a naročito Novog Sada utje-

²⁵ To je vrlo velik i moderan pogon. Godine 1954. tvornica je proizvela 46 raznih vrsta strojeva u težini od 30.000 t., ili u vrijednosti od 4,5 milijarde dinara. U njoj je zaposleno preko tisuću radnika i službenika.

cao je na orijentaciju stanovnika prema novim izvorima prihoda. Velik se dio zaposluje u industriji i raznim službama.²⁶ Rezultat je novih prilika i jak priliv doseljenika u Petrovaradin, što je ojačalo rezidencijalnu funkciju. Ovaj novi socijalni momenat odražava se u strukturi stanovništva i potiskuje ranije ustaljene odnose i način života. Novi doseljenici, pretežno srpske narodnosti, mijenjaju prijašnji nacionalni sastav. Potreba povezivanja jedinstvenog gradskog područja nameće uređenje modernih veza Novog Sada. Nova i organska funkcija predgrađa u naprednom gradskom organizmu ogleda se u porastu stanovništva, koji slijedi nakon dugog perioda stagniranja.²⁷ Porast je pretežno rezultat doseljavanja, ali i povećanog nataliteta. Priliv novog stanovništva je i biološki osvjedožio naselje. U novom i povezanom gradskom organizmu Petrovaradin dobiva posebno značenje. Širenjem Novog Sada prema donedavno vlažnim terenima uz Dunav, gdje su središnje najmodernije gradske četvrti, petrovaradinska tvrđavska akropola dobiva veliko značenje svojim visinskim položajem i izgledom, predstavlja protutežu visokoj gradskoj četvrti, a obje zajedno predstavljaju veoma privlačnu gradsku cjelinu. Velika i lijepa tvrđava sa zanimljivim podgrađem vrijedan je kulturno-historijski spomenik i stavljen je pod zaštitu države, te mu se vraća prvobitni izgled iz kraja 18. st. Tvrđavska akropola postaje gradsko kulturno-naučno središte²⁸ — karakteristična promjena u funkcijama. Akropolsko šetalište postaje najprivlačnija točka novog i proširenog gradskog organizma; odande su najljepši vidici na gradsku cjelinu i okolicu.

Pored tvrđavskog prostora, koji širenjem Novog Sada dobiva veliku vrijednost, praporni tereni zapadno od Petrovaradina kao i padine prema Dunavu prikladni su radi visine i položaja. To je topografski najpogodniji rezidencijalni prostor u neposrednoj blizini Novog Sada, koji je u tom pravcu iskorišćivan već između dva rata.

U novijim je prilikama poljoprivreda i dalje zadržala veliku važnost. Položaj naselja odnosno majura omogućivao je korištenje dvaju privredno različitih područja: pašnjačko-šumskog kraja aluvijalne ravnine i prapornih brežuljkastih padina s vinogradima i žitaricama. Vinogradarstvo je uvijek bilo glavna grana poljodjelstva. Ono je već u srednjem vijeku poznato po kvalitetnim proizvodima. Plodno praporno tlo sa dosta vapna pruža uvjete za uzgoj loze, koja najbolje uspijeva na suhim i prisojnim padinama. Na razvoj vinogradarstva utječe i blizina tržišta i položaj na važnim prometnim putovima. Nizinska naselja susjedne Bačke bila su uvijek jaki

²⁶ Zanimanje stanovništva jako dobro ukazuje na nove prilike. Godine 1953. bilo je u industriji zaposleno 23%, a u raznim službama 20%. Udio vodeće poljoprivredne grane jako je opao (1910. — 46%, 1953. — 27%).

²⁷ Lagani porast opaža se već krajem 19. stoljeća, a nastavio se u I. polovici 20. st. unatoč gubicima u dva rata i djelomičnom iseljavanju njemačkog stanovništva. Porast je ubrzan u najnovije doba: god. 1848. Petrovaradin je imao 5.719 st., a do 1953. broj se povećao na 6.425 ili za 12%.

²⁸ Nakon što je god. 1951. vojska napustila gornju tvrđavu i »Hornwerk«, u pojedinim su zgradama smješteni: Gradski arhiv, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika, Poljoprivredni fakultet i dr., a povremeno se tu održavaju umjetničke i druge izložbe.

potrošači vina. Najviše su trošili gradski centri — Petrovaradin dok je bio jak vojni centar, a osobito Novi Sad.²⁹

Vinogradarstvo kao i ostalo poljodjelstvo okolice sve se više prilagođuje novosadskom tržištu. Provodi se sve veća specijaliziranost proizvoda u skladu sa zahtjevima tržišta. Prometni problemi su naslijeđe odvojenog razvoja Petrovaradina i Novog Sada, a odnose se u prvom redu na obavljanje zajedničke i bitne mostne funkcije. Među naspramnim okolnim naseljima slabe su veze, koje bi omogućivale normalno i lako funkcioniranje gradske cjeline. Naročito je težak problem željeznička pruga, koja presijeca Petrovaradin. Samo jedan most između Petrovaradina i Novog Sada nedovoljan je za oba naselja i susjedne krajeve, ali najvažniji jugoslavenski most na Dunavu od velikog je nacionalnog i internacionalnog značenja.³⁰ Sad se preko njega vrši vrlo raznovrstan i sve intenzivniji promet, koji ne može zadovoljiti ovim uvjetima. Prilike će se poboljšati tek izgradnjom još jednog mosta, nizvodno od postojećeg, koji bi ujedno riješio i pitanje prijelaza željezničke i cestovne magistrale.

Zaključak — Nakon stoljetne tvrđavsko-mostne funkcije Petrovaradin postaje važan dio velikog gradskog centra oko glavnog prijelaza preko Dunava u Jugoslaviji. U novom i velikom gradskom centru Petrovaradin postaje središnji kulturno-rezidencijski dio. Prednosti položaja ukazuju, da će se ta uloga po uređenju dobrih unutrašnjih prometnih veza dalje razvijati. Regulacija Dunava i korištenje pogodnih obalnih položaja omogućit će i smještaj znatnih industrija.

RESUMÉ

Petrovaradin

par M. Sić

Novi Sad et Petrovaradin sont deux habitats correspondants sur le Danube, formant aujourd'hui un même organisme urbain. Il y a entre eux des différences importantes. Novi Sad, centre principal économique et administratif de la Voïvodine, est de date récente. Petrovaradin, situé sur la rive droite, est un habitat relativement petit (6425 habitants en 1953), mais de fondation assez ancienne.

Petrovaradin est caractérisé par des éléments d'une individualité assez prononcée. La position topographique a sans doute été le facteur le plus important pour sa fondation, son développement et sa fonction. Une colline de schistes vertes, rattachée à un plateau de loess, a représenté une résistance à l'érosion du Danube, dont le lit est retréci à cet endroit (environ 200 m. de largeur), circonstance qui en a facilité le passage, dont l'importance pour le trafic a été appréciée depuis longtemps. La colline surmontant de 40 m. le Danube, offrait une position idéale pour la construction d'une forteresse d'où l'on pouvait contrôler le passage du Danube. Un grand méandre et des rives marécageuses très étendues ont encore renforcé l'importance de cette position fortifiée.

²⁹ N. Stajić. (Građansko društvo i seljaci, Vojvodina II. str. 218.) spominje, da je već god. 1736. bilo 209 vinogradara iz Novog Sada s posjedom na petrovaradinskom zemljištu. Prema drugom izvoru, Novosađani su iste godine imali 2.368 motika vinograda u Petrovaradinu (V. Miroslavljević: Novosađani vinogradari 1736, Spomenica grada Novog Sada, str. 215. Srijemski Karlovci 1933).

³⁰ Osim ovog na Dunavu, postoje još samo dva mosta, koji spajaju Bačku i Banat s južnijim krajevima: između Erduta i Bogojeva i Beograda i Pančeva.

La forteresse de Petrovaradin est mentionnée depuis le 13e siècle, mais une colonie frontalière y existait, située un peu plus à l'ouest, depuis l'époque romaine. La position topographique de Petrovaradin, lui assurait d'une manière permanente son rôle stratégique et sa fonction de pont. La fonction stratégique a longtemps été plus importante, surtout à l'époque où le Danube représentait la frontière, par exemple à l'époque romaine, entre la Hongrie et l'empire de Byzance et notamment au 18e siècle, quand Petrovaradin était une très grande forteresse dressée contre la Turquie. Les périodes de sécurité mettaient en relief la fonction de pont de Petrovaradin, car d'importantes lignes de communication se servaient de ce passage du Danube. Dans un sens plus régional, Petrovaradin assurait le rôle d'intermédiaire entre deux régions de structure économique différente: celle de la Fruška gora viticole et celle de la Bačka du sud, riche en blés.

Le 18e siècle représente la période la plus caractéristique dans le développement de Petrovaradin. C'est l'époque des grandes guerres contre les Turcs, dont le sud du bassin pannonien a été le théâtre; Petrovaradin détenait la position de clé dans le système défensif et, plus tard, il servait de base à les offensives lancées contre le territoire turc. Voilà les circonstances qui ont déterminé la construction de la plus grande forteresse d'Autriche de cette époque. Outre les habitations pour les nombreuses troupes de la garnison, Petrovaradin était le siège du commandement militaire. Ce rôle, ainsi que les besoins administratifs du système des confins militaires, ont imposé à Petrovaradin la nécessité de développer la localité même, dont le statut était celui d'une commune urbaine militaire.

Dans la deuxième moitié du 18e siècle, Petrovaradin est parmi les villes les plus grandes et les mieux ordonnées de Croatie-Slavonie. Ceci ne se rapporte cependant qu'à la citadelle, ainsi qu'au faubourg dit «basse-citadelle».

Les parties rurales de cet habitat, situées en hors de la forteresse, les *majuri* (fermes), possédaient des conditions de développement moins favorables. L'organisation militaire a influé aussi sur la composition ethnique de Petrovaradin. Seuls les catholiques y étaient admis à s'établir. L'armée nombreuse et le peu de bourgeoisie prêtaient à la forteresse un caractère ethnique allemand. Les fermes par contre appartenaient aux Croates, dont l'influence s'étendait peu à peu à toute la localité, tandis que la population des environs était formée par des Serbes.

La fonction militaire primait toutes les autres. La vie économique ne trouvait pas dans la forteresse un milieu propice à son développement. La proximité de Novi Sad influait dans le même sens; ce faubourg développait de plus en plus son rôle de centre du commerce et de l'artisanat, développement très accéléré surtout depuis la deuxième moitié du 18e siècle.

Le refoulement définitif des Turcs au début du 19e siècle a amené la décadence du rôle militaire de Petrovaradin, condamné désormais à la stagnation. Ce n'est plus qu'une garnison. Mais les progrès accomplis au 20e siècle par la technique militaire ont privé la forteresse de toute signification, tandis que la stagnation de l'habitat était dictée aussi par d'autres raisons. Même à l'époque de sa plus grande prospérité, Petrovaradin a toujours été connu comme une localité malsaine, infestée par des épidémies dues à la fièvre paludéenne et provoquant une grande mortalité. Plus le rôle de Petrovaradin perdait en importance, plus augmentait l'importance de Novi Sad et plus les rapports entre le centre fortifié de Petrovaradin et l'habitat correspondant de Novi Sad se modifiaient.

Il s'ensuivit qu'en 1929 Petrovaradin fut rattaché à Novi Sad. Ces rapports sont encore accentués depuis la IIe guerre mondiale, quand Novi Sad devint le centre politique et administratif de la Voïvodine, à même temps que Petrovaradin devient siège d'une importante industrie de machines agricoles. Sa population s'oriente vers d'autres et meilleures ressources, orientation qui se reflète dans une augmentation de sa population. Toute la vie est étroitement liée à celle de Novi Sad, dont Petrovaradin n'est plus qu'un faubourg, important, certes, à cause de sa fonction historique. Construite d'après le système de Vauban, la forteresse représente un monument historique et culturel. Le faubourg, coïncé entre les fortifications, est particulièrement intéressant. Les maisons, uniformément construites dans le style baroque de Marie-Thérèse, donnent à Petrovaradin le cachet d'une bourgade du 18e siècle.

(Traduit par A. Maixner)